

АВТ
М52

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»

МЕРНИК АНАСТАСІЯ МУСЛІМІВНА

УДК 340

ІНСТИТУЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ, ВИДИ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Науково-дослідному інституті державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України (м. Харків).

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор **Петришин Олександр Віталійович**, Національна академія правових наук України, перший віцепрезидент, академік Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Наливайко Лариса Романівна**, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, завідувач кафедри загальноправових дисциплін;

кандидат юридичних наук, доцент **Погрібний Ігор Митрофанович**, Харківський національний університет внутрішніх справ, доцент кафедри теорії і історії держави та права, полковник міліції.

Захист відбудеться «31» січня 2014 р. о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий «27» грудня 2013 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. Є. Атаманова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дослідження проблематики громадянського суспільства є актуальним на сучасному етапі формування України як правової, демократичної держави, розбудови окремих інституцій громадянського суспільства. В умовах сьогодення формування та розвиток громадянського суспільства є найбільш відповідною формою існування демократичного соціуму, утворенням, яке здатне відповідати вимогам розвитку сучасної цивілізації, гарантувати захист прав і свобод людини і громадянина.

Існування громадянського суспільства і правової держави обумовлено наявністю двостороннього взаємозв'язку та взаємовпливу. Правова держава базується на обмеженні державної влади правом та правами людини; громадянське суспільство, в свою чергу, є механізмом, що забезпечує та гарантує невтручання держави у приватне життя членів цього суспільства. Стан розвитку громадянського суспільства сприяє прийняттю, зміні чи скасуванню окремих законодавчих актів. Це особливо є актуальним на сучасному етапі реформування законодавства України.

Дослідження громадянського суспільства сучасною наукою характеризується множинністю підходів до розуміння сутності зазначеного явища, відсутністю чіткого погляду на його ознаки та суперечливістю поглядів на визначення кола інституцій, з яких воно складається.

Деякі аспекти теорії громадянського суспільства досліджували такі відомі науковці як: С. Алексєєв, К. Гаджиев, Л. Герасіна, Джин Л. Коен, Е. Арато, І. Кальной, В. Колісник, А. Колодій, Д. Кола, В. Кравчук, О. Коваль, Т. Ковальчук, П. Любченко, Р. Мухаєв, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович, С. Рябов, В. Селіванов, О. Скрипнюк, В. Тимошенко, С. Тимченко, С. Третяк, Ю. Тодика, М. Цимбалюк, І. Яковюк та інші.

Аналізуючи наукову літературу, присвячену дослідженню громадянського суспільства, можна зробити висновок, що теорія громадянського суспільства знаходяться на стадії активного формування в українській юридичній науці. Найбільш дослідженими є питання взаємозв'язку громадянського суспільства і держави, проблема розвитку громадянського суспільства, його значення для розбудови України як правової та соціальної держави.

Проте, сьогодні у вітчизняній науці залишається невирішеним питання інституцій громадянського суспільства. Тому розгляд громадянського суспільства як інституційної системи, вирішення питання віднесення того чи іншого соціального інституту до її структури є актуальними на сучасному етапі розвитку науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до фундаментальної теми

«Теоретичні та правові проблеми організації та функціонування української держави в умовах конституційної реформи» (номер державної реєстрації № 0110U002806), затвердженої Постановою Президії АПРН України № 67/4 від 13 листопада 2009 року.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка інституційного поняття громадянського суспільства, інституції громадянського суспільства, її ознак та визначення класифікації інституцій громадянського суспільства.

Для досягнення зазначеної мети поставлені наступні завдання:

- проаналізувати підходи до визначення громадянського суспільства;
- визначити поняття соціального інституту та інституції, продемонструвати їх відмінності;
- з'ясувати основні ознаки громадянського суспільства як інституційної системи;
- проаналізувати структуру громадянського суспільства;
- дослідити інституції громадянського суспільства;
- визначити риси інституцій громадянського суспільства;
- з'ясувати види інституцій громадянського суспільства;
- обґрунтувати теоретичну класифікацію інституцій громадянського суспільства.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство як складне структуроване соціальне утворення.

Предметом дослідження є інституції громадянського суспільства як добровільно утворені елементи громадянського суспільства, що діють з метою задоволення інтересів їх членів; види інституцій та їх класифікація.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів, що застосовуються для вирішення поставлених завдань дослідження та досягнення його мети. Так, історичний метод знайшов своє застосування при розгляді теоретико-правових поглядів на громадянське суспільство. За допомогою логічного методу проведений аналіз відмінностей між інститутами держави та інституціями громадянського суспільства. Системний метод дозволив відобразити зв'язок між інституціями громадянського суспільства як структурними елементами одного соціального утворення. За допомогою синергетичного методу підкреслюється міждисциплінарний характер громадянського суспільства, як складного самоорганізованого явища. Для досягнення поставленої мети роботи застосовуються й інші методи наукового дослідження.

Дисертаційна робота виконана на засадах методологічного плюралізму. Теоретичне підґрунтя роботи становили наукові праці фахівців у галузі загальної теорії держави і права, філософії, політології, соціології та конституційного права. Емпіричну базу дослідження становить

законодавство України, міжнародно-правові документи, довідкова література, аналітичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні науковим дослідженням, в якому здійснено загальнотеоретичний розгляд громадянського суспільства в його інституційному вимірі.

Дослідивши обрану тему, сформульовано й обґрунтовано наукові положення, які виносяться на захист.

Уперше:

- запропоновано авторське визначення інституції громадянського суспільства, під якою слід розуміти добровільно утворений, відносно самостійний, легалізований структурний елемент громадянського суспільства, який діє з метою задоволення інтересів соціально активних його членів на основі принципів самоврядності та в межах правового поля;

- проведено відмінність між інститутом держави та інституцією громадянського суспільства: аналіз взаємовідносин держави та громадянського суспільства, їх ознак, особливостей формування та здійснення своїх функцій не дозволяє застосовувати у юридичній науці одне і те саме поняття інституту для позначення структурних елементів громадянського суспільства та держави;

- обґрунтовано загальнотеоретичну класифікацію інституцій громадянського суспільства: усі інституції громадянського суспільства можна поділити на політичні та неполітичні, останні – на професійні, соціальні, етнічні, культурологічні, духовні та екологічні;

- обґрунтовано висновок щодо недоцільності віднесення прибуткових організацій до інституцій громадянського суспільства, оскільки у разі віднесення останніх до елементів громадянського суспільства відбувається підміна понять шляхом ототожнення елемента громадянського суспільства та суб'єкта господарювання.

Удосконалено:

- положення щодо недоцільності віднесення до інституцій громадянського суспільства місцевого самоврядування. Мета існування останнього у вигляді досягнення місцевого інтересу певної громади та форма реалізації місцевого самоврядування у вигляді управління не дозволяє говорити про те, що місцеве самоврядування є інституцією громадянського суспільства;

- підхід щодо місця політичних партій у внутрішній інституційній структурі громадянського суспільства, яке обумовлюється політичними функціями партій та участю їх у політичній системі соціуму;

- висновок щодо соціально-правового механізму взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства, які є двома сторонами однієї реальності: функціонування правової держави спирається на

інституції громадянського суспільства, доповненням існування останніх є діяльність інститутів правової держави.

Набуло подальшого розвитку:

- поняття громадянського суспільства в його інституційному вимірі, як сукупності добровільно сформованих громадських інституцій, які виражають інтереси та потреби вільних та рівних членів суспільства і діють в межах правового поля;

- положення щодо ролі та місця релігійних організацій серед інституцій громадянського суспільства, які обумовлюються високим рівнем довіри з боку членів суспільства;

- висновок щодо місця профспілок у інституційній структурі громадянського суспільства, яке в умовах трансформаційних процесів сьогодення обумовлено розширенням кола об'єктів їх захисту та сфери інтересів.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки, отримані в результаті проведеного дослідження, можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій сфері* – для подальшого вивчення та удосконалення теорії громадянського суспільства в межах теорії держави і права. Ці результати також можуть бути використані іншими науками – філософією, соціологією та політологією при дослідженні громадянського суспільства, як філософської категорії, соціального та політичного утворення;

- у сфері правотворчості та правозастосування* – для удосконалення існуючої системи юридичних актів, які регулюють механізм взаємодії інститутів держави та інституції громадянського суспільства, законодавчого закріплення визначення громадянського суспільства, використання при розробці нормативно-правових актів щодо порядку утворення та функціонування інституцій громадянського суспільства;

- у навчальному процесі* – при підготовці підручників, учбових та методичних посібників, навчальних програм, при викладанні курсу теорії держави і права, філософії, соціології, політології та конституційного права, в науково-дослідній роботі студентів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, усі висновки та пропозиції сформульовані на підставі особистого аналізу норм вітчизняного, міжнародного законодавства та наукових джерел. У дисертаційному дослідженні окремі питання досліджуються вперше, деякі розглядаються з інших аспектів або додатково обґрунтовуються. У статті «Сучасні теоретико-правові концепції громадянського суспільства» (Сучасні теоретико-правові концепції громадянського суспільства / А. М. Мерник, Є. А. Гетьман// Юрист України : наук.-практ. журн. ; редкол.: С.П. Погребняк, Ю.В. Баулін, Ю.П. Битяк та ін. – Х. : Право, 2011. – № 3(16). – С. 5-9) особисто дисертантом розглянуті

питання сучасних підходів до розуміння громадянського суспільства і взаємозв'язку розвитку інституцій громадянського суспільства та інститутів правової держави, прав і свобод людини і громадянина.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота виконана та обговорена Вченою радою Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України.

Основні положення дослідження викладалися на наукових, науково-практичних конференціях, «круглих столах», науково-практичних семінарах, зокрема, на III студентській міжвузівській конференції «Українській соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та майбутнього» (Харків, грудень 2008 р.), на VI студентській науковій міжвузівській конференції «Українській соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та майбутнього» (Харків, травень 2009 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів «Юридична осінь 2010 року» (Харків, листопад 2010 р.), Міжнародному науково-практичному семінарі «Громадянське суспільство і права людини» (Харків, грудень 2010 р.), III міжнародному круглому столі «Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи» (Харків, грудень 2010 р.), круглому столі «Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні» (Ялта, лютий 2011 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Перші зимові юридичні читання» (Кіровоград, березень 2011 р.), круглому столі «Іноземна мова і сучасні тенденції юридичної науки очима молодих учених» (Харків, квітень 2011 р.), X міжнародній студентсько-аспірантській науковій конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (Львів, травень 2011 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, травень 2011 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Конституція України – основа розбудови правової, демократичної, соціальної держави та формування правової системи» (Харків, червень 2011 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Стратегічні напрямки розвитку правової системи України» (Львів, січень 2012 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційної роботи знайшли відображення в шести статтях, опублікованих у фахових виданнях України та зарубіжних країн, і тезах дванадцяти наукових доповідей.

Структура і обсяг роботи. Структура дисертації обумовлена завданнями і логікою дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, які включають шість підрозділів, висновків до кожного розділу, загального висновку та списку використаних джерел. Обсяг дисертації – 223 сторінки, із них основна частина – 193 сторінки. Кількість використаних джерел – 298.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність, продемонстровано зв'язок з науковими планами та програмами, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет, а також методологію дослідження, висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, зазначено особистий внесок здобувача, наведені дані про апробацію та публікації, структуру і обсяг роботи.

Розділ I «Громадянське суспільство: інституційний підхід» присвячено комплексному дослідженню поняття громадянського суспільства в цілому та його структурних елементів зокрема, формуванню концепції громадянського суспільства в інституційному вимірі.

У підрозділі 1.1. «Концепція громадянського суспільства: становлення та розвиток» досліджуються різні підходи до визначення громадянського суспільства, висвітлюються погляди на взаємозв'язок та взаємовплив держави та громадянського суспільства.

У підрозділі зазначається, що сучасні уявлення про громадянське суспільство – результат їхньої тривалої еволюції. Для з'ясування суті громадянського суспільства звертається увага на ототожнення та протиставлення громадянського суспільства, що втілює приватний інтерес, і держави, що захищає суспільний інтерес.

Звертається увага, що проблематика громадянського суспільства багатовимірна: громадянське суспільство є предметом розгляду багатьох наук, тобто є міждисциплінарним поняттям. Проте, зазначається, що загальна теорія держави та права, як фундаментальна та методологічна наука, повинна базуватися на чіткому визначенні поняття громадянського суспільства в його інституційному вимірі, окреслюючи при цьому його основні ознаки та складові елементи.

Підкреслюється, що розвиток громадянського суспільства обов'язково спричиняє рух у напрямі правової держави, а намагання посилити основи правової державності завжди починатимуться зі зміцнення засад громадянського суспільства. Саме тому проблема становлення громадянського суспільства в Україні пов'язана з проблемою розбудови демократичної, соціальної і правової держави.

Вирішується питання щодо властивості громадянському суспільству ознаки системності. Робиться висновок, що громадянське суспільство, в його інституційному вимірі, не відповідає ознакам системи. Інституції громадянського суспільства взаємодіють одна з одною, проте зміна однієї інституції не призводить до зміни іншої.

У підрозділі послідовно викладаються підходи до розуміння громадянського суспільства та відзначається відсутність єдиного і послідовного підходу до поняття громадянського суспільства.

Робиться висновок, що сучасна парадигма громадянського суспільства повинна базуватися на тому, що громадянське суспільство є сукупністю недержавних інституцій, які здатні до самоорганізації та тісно співпрацюють між собою і з державою, що правова держава не протистоїть громадянському суспільству, а створює для його нормального функціонування та розвитку найбільш сприятливі умови.

Підрозділ 1.2. «Громадянське суспільство: особливості інституційного виміру» присвячено формулюванню інституційного визначення громадянського суспільства, окресленню його основних ознак.

Звертається увага на те, що саме в межах теорії держави та права повинно бути сформоване чітке визначення громадянського суспільства, охарактеризовано його основні ознаки.

Констатується, що в межах інституційного підходу можна виділити інститут та інституцію. Інститут можна визначити як вищу форму розвитку інституції. Головними ознаками, за якими можна відмежувати інститут та інституцію, є порядок їх утворення, масштабність розповсюдження впливу на розвиток суспільних відносин, мета створення та ступінь урегульованості правом. Соціальні інституції виражають приватний інтерес, інститути – публічний.

Наголошується на тому, що в правовій державі основи діяльності інституції громадянського суспільства і інституту держави закріплюються в правових нормах. Для інститутів застосовується спеціально дозволений тип правового регулювання, а для інституцій – загально дозволений.

Робиться висновок, що під інституціями розуміється об'єднання громадян, які формуються добровільно для представлення та захисту інтересів певної групи членів суспільства.

Наголошується й на тому, що громадянське суспільство як соціальне явище складається з інституцій – громадських (недержавних) об'єднань, а не окремих громадян. Потреби окремої людини мають найбільше шансів бути реалізованими, коли вони збігаються з потребами та інтересами інших осіб, які організуються та ставлять собі за мету скоординовано прагнути до їх реалізації.

У підрозділі дисертаційної роботи зазначається, що громадянське суспільство у пошуках консенсусу та у розвитку своєї сили спирається на соціальну солідарність. Сутність національної спільноти у найглибшому сенсі означає відчуття єднання з кожним членом цієї спільноти, що виходить за межі особистих зобов'язань, відданості груповим інтересам.

Окрім цього, підкреслюється, що громадянське суспільство формують горизонтальні зв'язки, які поділяють його на кілька шарів. На відміну від держави громадянське суспільство не структуроване по вертикалі і не керується зверху донизу.

Зазначається, що розглядаючи питання взаємодії інституцій громадянського суспільства та інститутів держави необхідно звернути увагу на таку форму їх взаємодії, як соціальний діалог, який дозволяє сторонам сформулювати свою позицію щодо того чи іншого питання та досягти згоди стосовно можливості реалізації своїх інтересів шляхом спільних дій.

Підрозділ 1.3. «Поняття та ознаки інституцій громадянського суспільства» присвячено формулюванню визначення «інституція громадянського суспільства» та характеристики його основних ознак. В підрозділі послідовно розглядаються різноманітні підходи до визначення соціального інституту, політичного інституту, правового інституту, соціальної інституції.

Зокрема, наголошується на тому, що державні утворення кваліфікують як інституції організації суспільства. Проте аналіз взаємовідносин держави та громадянського суспільства, їх ознак, особливостей формування та здійснення своїх функцій не дозволяє застосовувати у юридичній науці одне і те саме поняття для позначення елементів громадянського суспільства та держави.

Звертається увага на те, що поняття «соціальний інститут» належить до наукових термінів, які не мають міждисциплінарних меж і широко використовується майже у всіх областях суспільствознавства. Це пов'язано з тим, що предметне поле поняття «інститут» охоплює дуже широкий діапазон соціальних утворень.

Висвітлюються типи «соціального інституту», кожен з яких відображає свій аспект інституту як суспільного утворення, фіксуючи його в тих формах прояву, які становлять предмет того чи іншого напрямку досліджень, а тому сприймаються, аналізуються та описуються у відповідних цьому напрямку термінах.

Зазначається, що в науковій літературі не розмежовуються поняття інституції громадянського суспільства та інституту держави. Термін «соціальний інститут» застосовується для позначення як громадянського суспільства, так і держави, як складових елементів громадянського суспільства, так і утворень держави.

Наголошується на тому, що у розумінні державно-правового інституту відсутня єдина точка зору. Має місце його ототожнення з правовим інститутом, як комплексом правових норм, які впливають на певний вид суспільних відносин і які мають свій специфічний предмет та метод регулювання.

Робиться висновок, що поняття політичного інституту, інституту держави, а також соціальних та інших суспільних інститутів слід відмежовувати від інституту певної галузі права.

У підрозділі шляхом послідовного опису різних ознак інституцій громадянського суспільства, відтворення їх взаємозв'язків одна з одною

інтегративно формулюється цілісне поняття інституції громадянського суспільства.

Робиться висновок, що структурним елементом громадянського суспільства виступає його інституція, а структурним елементом інституції – її соціально активний член з особистим інтересом.

Розглядаються етапи формування та розвитку інституцій громадянського суспільства. Запропоновані наступні етапи: доінституціональний, інституціоналізації, деінституціоналізації.

Наголошується на принципах, керуючись якими здійснюють свою діяльність інституції громадянського суспільства. До основних принципів утворення і діяльності інституцій громадянського суспільства відносяться принципи добровільності, самоврядності, вільного вибору території діяльності, рівності перед законом, прозорості, відкритості та публічності.

Розділ 2 «Інституційна структура громадянського суспільства» присвячено внутрішній структурі громадянського суспільства, видам інституцій громадянського суспільства та їх класифікації.

У підрозділі 2.1. «Структура громадянського суспільства: інституційний вимір» зазначається, що структуру громадянського суспільства не можна ототожнювати з структурою суспільства загалом. Виходячи з основних визначень робиться висновок, що первинним елементом суспільства виступають окремі індивіди та суспільні відносини, що складаються між ними, а первинним елементом громадянського суспільства – інституції.

Наголошується на тому, що існують широкий та вузький підходи до структури громадянського суспільства. В підрозділі акцентується увага на вузькому підході до внутрішньої будови громадянського суспільства.

Підкреслюється, що в вузькому розумінні громадянського суспільства громадська думка, вибори та референдуми не можна вважати елементами громадянського суспільства, оскільки останні не відповідають інституційній концепції громадянського суспільства.

Звертається увага на те, що ототожнювати інституції громадянського суспільства та інститути держави не можна. Головними відмінностями між ними є масштабність діяльності; відмінність інтересів, які вони представляють; особливість формування та здійснення діяльності.

Зауважується, що до основних елементів громадянського суспільства слід відносити суспільні організації, об'єднання, асоціації які найбільш повно відображають усі ознаки інституцій громадянського суспільства.

Зазначається, що оскільки метою створення ЗМІ не є задоволення інтересів їх членів (журналістів, репортерів тощо), а усього суспільства загалом, інтересів рекламодавців, окремих осіб, політиків та в деяких

випадках представників держави, вони не можуть бути інституціями громадянського суспільства.

Наголошується, що прибуткові організації, в першу чергу, є суб'єктами господарювання, основною метою діяльності яких є отримання прибутку та суспільне виробництво товарів, робіт та послуг. Прибуткові організації складають економіко-виробничу підсистему суспільства та не входять до складу громадянського суспільства, а отже не є інституціями громадянського суспільства.

Констатується, що політичні партії є, насамперед, елементами громадянського суспільства, однак, на відміну від інших організацій громадянського суспільства, мають специфічні, властиві тільки їм політичні функції.

Звертає увагу, що сім'я є первинним і важливим елементом суспільства загалом, проте не маючи ознак інституціалізації, її не можна прирівнювати до елементів громадянського суспільства.

Робиться висновок, що мета існування місцевого самоврядування та форма реалізації місцевого самоврядування не дозволяє говорити про те, що місцеве самоврядування є інституцією громадянського суспільства.

У підрозділі 2.2. «*Види інституцій громадянського суспільства, їх класифікація*» зазначається, що існує велика кількість інституцій громадянського суспільства, які функціонують на різних рівнях, виконують різні завдання, представляють різні інтереси.

Зауважується, що існує спроба поділити усі інституції громадянського суспільства на прибуткові та неприбуткові. Поділ інституцій громадянського суспільства на прибуткові та неприбуткові базується на положеннях, закріплених статтями 3, 42, 52 Господарського кодексу України, в результаті чого відбувається підміна понять: суб'єкти господарювання та інституції громадянського суспільства.

Робиться висновок, що політичні партії за своїми характеристиками суттєво відрізняються від усіх інших інституцій громадянського суспільства. Головною відмінною рисою політичних інституцій громадянського суспільства є те, що окрім того, що вони є структурним елементом громадянського суспільства, вони є складовим елементом її політичної системи.

Акцентується увага на тому, що основним критерієм розмежування неполітичних інституцій громадянського суспільства має бути вид потреби, який став першопричиною утворення тієї чи іншої інституції громадянського суспільства. Всі неполітичні інституції запропоновано поділити на професійні, соціальні, етнічні, релігійні, екологічні.

Наголошується на особливому місці серед професійних інституцій громадянського суспільства профспілок, роль і значення яких в сучасному соціумі суттєво змінилися.

Зауважується, що члени соціальних інституцій не лише змушують суспільство рахуватися зі своїми правами, а навіть змінюють сформовані уявлення про соціальні ролі, статуси та стереотипи поведінки тих чи інших дискримінованих груп.

У підрозділі до основних завдань етнічних інституцій відносяться збереження, розвиток та популяризація мов та традицій національних меншин, розвиток міжрегіональних, міжнаціональних та міжнародних культурних зв'язків.

Звертається увага, що релігійні організації серед інституцій громадянського суспільства займають особливе місце, оскільки, відповідно до соціологічних опитувань, володіють високим рівнем довіри з боку громадян української держави.

Наголошується на значущості в умовах сьогодення екологічних інституцій громадянського суспільства. Це пов'язано, перш за все, з руйнівним впливом господарської діяльності людини на екосистему світу та неможливістю й небажанням держав звертати увагу на екологічну кризу сучасності.

Зазначається, що сьогодні помітне ослаблення ролі державних інститутів у вирішенні глобальних питань, що призводить до зростання ролі міжнародних інституцій, які беруть на себе функції захисту та охорони як внутрішнього, так і зовнішнього порядку, виступаючи як єдиний консолідований механізм. До сфер активності таких інституцій належать питання охорони навколишнього середовища, обмеження озброєнь, попередження зміни клімату, закриття шкідливих індустріальних об'єктів, подолання голоду.

У підрозділі 2.3. *«Вплив інституцій громадянського суспільства на становлення та розвиток України як правової та демократичної держави»* досліджуються природа і зміст взаємовідносин громадянського суспільства і держави, конкретні функції, здійснення яких дозволяє інституціям громадського суспільства чинити вплив на державно-владну систему.

В підрозділі наголошується на взаємодії інститутів держави та інституцій громадянського суспільства, яка здійснюється у двох напрямках: вплив інститутів держави на інституції громадянського суспільства та вплив інституцій громадянського суспільства на інститути держави.

Звертається увага на те, що без розвитку демократії та громадянського суспільства, без забезпечення прав і свобод людини й громадянина, без ефективної організації самої держави неможливе вирішення жодного із завдань, що стоять перед правовою державою.

Зазначається, що властивістю правової держави є її детермінованість: вона виростає лише на ґрунті громадянського суспільства. Поза існуванням громадянського суспільства ідея правової держави є утопією. Взаємний зв'язок і обумовленість цих двох феноменів очевидні.

Наголошується на тому, що взаємодія держави та суспільства відбувається як в демократичній державі, так і в державах з іншим видом політичного режиму. Проте, основою взаємодії демократичної держави та громадянського суспільства є дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Робиться висновок, що в умовах сьогодення лише інституції громадянського суспільства можуть створити міцну конструкцію розвитку демократичного соціуму та правової держави. Щоденна активна діяльність та реальний вплив на соціально-правове життя та події, активна позиція, спрямована на підтримку правопорядку кожної відокремленої інституції громадянського суспільства повинна стати запорукою сталого демократичного розвитку української правової державності.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та вирішено наукове завдання – сформульовано інституційне поняття громадянського суспільства, продемонстровано відмінності між соціальним інститутом та соціальною інституцією, окреслені основні відмінності між інститутом держави та інституцією громадянського суспільства, надано визначення інституції громадянського суспільства, охарактеризовано ознаки інституції громадянського суспільства, розглянуто питання структури громадянського суспільства в інституційному вимірі, сформовано класифікацію інституцій громадянського суспільства.

Серед висновків дисертаційної роботи особливо необхідно наголосити на наступному:

1. Дослідження громадянського суспільства характеризується множинністю підходів до розуміння сутності зазначеного явища, відсутністю єдиного погляду щодо його ознак та суперечливістю поглядів на визначення кола інституцій, з яких воно складається. Юридична наука вивчає не всі сторони громадянського суспільства, а концентрується на інституціональному визначенні громадянського суспільства.

2. Громадянське суспільство, з точки зору інституційного підходу, можна визначити, як сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, які виражають інтереси та потреби вільних та рівних членів суспільства і діють в межах правового поля. Ознаками громадянського суспільства є: його первинним елементом виступає інституція громадянського суспільства; громадянське суспільство відображає різноманітні інтереси громадян і створюється з метою їх задоволення; воно формується добровільно та функціонує на основі принципів самоорганізації і самоврядування; особа визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід’ємними; громадянське суспільство існує в межах

певного правового поля, функціонує в певних рамках.

3. Під інституціями розуміються об'єднання громадян, які формуються добровільно для представлення та захисту інтересів певної групи членів суспільства. Можна окреслити дві ознаки інституцій: по-перше, це формування об'єднання громадян на добровільній основі, по-друге, це представлення та сприяння у реалізації приватних інтересів членів певного суспільства.

4. У науковій літературі не розмежовуються поняття інституції громадянського суспільства та інституту держави. Термін інститут застосовується для позначення як громадянського суспільства, так і держави; як складових елементів громадянського суспільства, так і утворень держави. Головними ознаками, за якими можна відмежувати інститут держави та інституцію громадянського суспільства, є порядок їх утворення, масштабність розповсюдження впливу на розвиток суспільних відносин, мета створення та ступінь урегульованості правом: інституції виражають приватний інтерес, інститути – публічний; на відміну від державних інститутів інституції громадянського суспільства не структуровані по вертикалі і не керуються зверху донизу; для державних утворень дозволяється робити все, що передбачено у нормативно-правових актах, для інституцій громадянського суспільства – все, що не заборонено чинним законодавством; в основі формування інституції громадянського суспільства знаходиться активність членів громадянського суспільства, яка зовні виражається у формі їх взаємодії, державні інститути ж формуються відповідно до імперативних приписів.

5. Інституція громадянського суспільства представляє собою добровільно утворений, відносно самостійний легалізований структурний елемент громадянського суспільства, який діє з метою задоволення інтересів соціально активних його членів на основі принципів самоврядності та діяльності в межах правового поля.

6. До ознак інституцій громадянського суспільства можна віднести добровільність утворення інституцій громадянського суспільства; їх функціонування на основі принципу самоврядності; обов'язковість легалізації інституцій громадянського суспільства; обмеженість діяльності інституцій у просторі межами правового поля; структурним елементом інституції громадянського суспільства є соціально активний її член; в основі функціонування інституції є інтерес, який відображає необхідність члена громадянського суспільства у взаємодії з іншим з метою задоволення власних потреб.

7. Структура громадянського суспільства – це його внутрішня будова, що відображає різноманіття і взаємодію його складових елементів, забезпечує цілісність і динамізм розвитку всього суспільства в цілому. Розглядаючи питання структури громадянського суспільства в

інституційному вимірі можна прийти до висновку, що до елементів громадянського суспільства можна віднести громадські організації, благодійні організації, творчі спілки, релігійні організації, профспілки, третейські суди, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, кредитні спілки, політичні партії. До інституцій громадянського суспільства необхідно відносити різного роду асоціації саме з погляду юридичної науки, яка є наукою інституційною, оскільки вони найбільш повно відображають усі ознаки інституцій громадянського суспільства.

8. Не відносяться до інституцій громадянського суспільства такі соціальні інститути, як місцеве самоврядування, сім'я, господарські прибуткові формування, засоби масової інформації, вибори, референдум та громадська думка. Включення до інституційної структури громадянського суспільства зазначених утворень суспільства обумовлює не чітке уявлення внутрішнього змісту поняття, що призводить, в свою чергу, до неможливості формування теоретичної основи концепції громадянського суспільства, узагальнення основних ознак інституцій громадянського суспільства.

9. При віднесенні прибуткових організацій до інституцій громадянського суспільства відбувається підміна понять шляхом ототожнення елемента громадянського суспільства та суб'єкта господарювання. Так, основною метою діяльності прибуткових організацій є отримання прибутку та суспільне виробництво товарів, робіт та послуг. Основною метою діяльності інституції громадянського суспільства є задоволення інтересів її соціально активних членів. При цьому слід враховувати, що деякі інституції громадянського суспільства можуть мати за мету отримання прибутку в результаті своєї діяльності, але вона для них не є головною.

10. Сім'я не є інституцією громадянського суспільства, оскільки основою її створення та функціонування є не задоволення приватного інтересу членів, а наявність родового зв'язку. Крім того, відсутня і така ознака інституції громадянського суспільства як добровільність утворення по відношенню до дітей, як членів сім'ї.

11. Мета існування місцевого самоврядування у вигляді досягнення місцевого інтересу певної громади та форма реалізації місцевого самоврядування у вигляді управління не дозволяє говорити про те, що місцеве самоврядування є інституцією громадянського суспільства. Місцеве самоврядування виступає як комплекс суспільних відносин владно-управлінського, організаційного та фінансово-економічного характеру, що в свою чергу, не відповідає основним ознакам інституцій громадянського суспільства.

12. Політичні партії є, насамперед, елементами громадянського суспільства. Однак, на відміну від інших організацій громадянського суспільства, мають специфічні, властиві тільки їм політичні функції.

13. Усі інституції громадянського суспільства можна поділити на політичні та неpolітичні. До першої групи відносяться політичні партії, які за своїми характеристиками суттєво відрізняються від усіх інших інституцій громадянського суспільства. Головною відмінною рисою політичних інституцій громадянського суспільства є те, що окрім того, що вони є структурним елементом громадянського суспільства, вони є складовим елементом й політичної системи. Поклавши в основу класифікації неpolітичних інституцій громадянського суспільства критерій інтересів, які стали основою утворення та подальшої діяльності інституції громадянського суспільства, їх можна поділити на професійні, соціальні, етнічні, культурологічні, духовні та екологічні.

14. За масштабністю діяльності інституції громадянського суспільства поділяються на національні та міжнародні. Національні в свою чергу діляться на загальнодержавні та регіональні. Залежно від виду діяльності можна виокремити інституції громадянського суспільства, що захищають інтереси окремих верств населення та тих, що вирішують проблеми загального характеру.

15. При взаємодії громадянського суспільства та держави у демократичній, правовій державі відбувається досягнення певного консенсусу між державними інститутами та інституціями громадянського суспільства, який базується на таких цінностях, як свобода, рівність та додержання прав та свобод людини. Інституції громадянського суспільства та органи державної влади, при цьому, повинні діяти лише в межах правового поля. Взаємодія інститутів держави та інституцій громадянського суспільства має здійснюватися у двох напрямках: 1) як вплив інститутів держави на інституції громадянського суспільства; 2) як вплив інституцій громадянського суспільства на інститути держави.

16. Взаємодія держави та суспільства відбувається як в демократичній державі, так і в державах з іншим видом політичного режиму. Проте саме в демократичній державі можна говорити про наявність та реальну позитивну взаємодію її з громадянським суспільством. Основою взаємодії демократичної держави та громадянського суспільства є дотримання прав і свобод людини і громадянина.

17. Громадянське суспільство та правова держава виступають двома сторонами однієї і тієї ж реальності: громадянське суспільство є необхідною основою правової держави, а остання, в свою чергу, доповнює діяльність інституцій громадянського суспільства. Громадянське суспільство в процесі свого функціонування та утворення дієвих механізмів обмеження інститутів держави сприяє формуванню правової держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Мерник А. М. Підходи до розуміння громадянського суспільства: шляхи становлення / А. М. Мерник // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 148-160
2. Мерник А. М. Сучасні теоретико-правові концепції громадянського суспільства / А. М. Мерник, Є. А. Гетьман // Юрист України : наук.-практ. журн. ; редкол.: С.П. Погребняк, Ю.В. Баулін, Ю.П. Битяк та ін. – Х. : Право, 2011. – № 3(16). – С. 5-9
3. Мерник А. М. Громадянське суспільства як інституційна система / А. М. Мерник // Вісник академії правових наук України : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2011. – № 4 (67). – С. 231-239
4. Мерник А. М. Поняття та ознаки інституцій громадянського суспільства / А. М. Мерник // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2012. – № 2 (57). – С. 65-73
5. Мерник А. М. Види інституцій громадянського суспільства, їх класифікація / А. М. Мерник // Известия сочинского государственного университета : научный журнал. – С. : [б. и.], 2012. – № 4(22). – С. 249-251
6. Мерник А. М. Інституційна структура громадянського суспільства / А. М. Мерник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – Ужг. : [б. в.], 2012. – Вип. 19. – Том 1. – С 82-85
7. Мерник А. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні / А. Мерник // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : збірник тез студентської міжвузівської конференції. – Х. : НЮАУ імені Ярослава Мудрого, 2008. – С. 70
8. Мерник А. Розвиток політичної системи в Україні / А. Мерник // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : збірник тез 4 студентської міжвузівської конференції. – Х. : НЮАУ імені Ярослава Мудрого, 2009. – С. 85-86
9. Мерник А. Розбудова інституцій громадянського суспільства для вирішення завдань, які стоять перед державою / А. Мерник // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. Семінару, Харків, 9 груд. 2010 р. – Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самовряд., 2010 – С. 178-179
10. Мерник А. Релігійна організація як інституція громадянського суспільства / А. Мерник // Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи : матеріали III міжнародного круглого столу, Харків, 16 грудня 2010 року. – Харків: Вид-во «ФОП Корецька Л.О.», 2010. – С. 61-63

11. Мерник А. Громадянське суспільство як система громадянських інституцій / А. Мерник // Збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і здобувачів «Юридична осінь 2010 року», 23-24 листопада 2010 р. – Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010 – С. 82-84

12. Мерник А. Значення інституцій громадянського суспільства для розвитку України як демократичної держави / А. Мерник // Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні : матеріали круглого столу, 25 лютого 2011 р. – Сімферополь: ЦРОНІ, 2010. – С. 46-49

13. Мерник А. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні / А. Мерник // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень», 10-11 травня 2001 року : у 3 т. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – Т. 2. – С. 246-247

14. Мерник А. Громадянське суспільство в умовах ліберальної демократії / А. Мерник // X Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи», 6-8 травня 2011 року. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2011. – С. 20-21

15. Мерник А. Значення норм Конституції України для розвитку інституцій громадянського суспільства / А. Мерник // Конституція України – основа розбудови правової демократичної соціальної держави та формування правової системи : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Харків, 23-24 червня 2011 р. – Харків. : Право, 2011 – С. 242-244

16. Мерник А. Проблеми інституціоналізації громадянського суспільства в Україні / А. Мерник // Перші зимові юридичні читання : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 18-19 березня 2011 р. – Кіровоград, 2011. – С. 22-25

17. Mernik A. La societate civilă / А. Мерник // Збірник тез доповідей та повідомлень круглого столу «Іноземна мова і сучасні тенденції юридичної науки очима молодих учених». – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2011 – С. 28-30

18. Мерник А. Теоретико-правова парадигма громадянського суспільства / А. Мерник // Стратегічні напрями розвитку правової системи України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Львів, 28 січня 2012 р. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2012. – С. 22-23

АНОТАЦІЯ

Мерник А. М. Інституції громадянського суспільства: поняття, особливості, види. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2013.

У дисертаційній роботі автором проаналізовано підходи до визначення громадянського суспільства, наголошено на неоднозначності підходів до поняття «громадянського суспільства», його міждисциплінарному характері; з'ясовано основні ознаки громадянського суспільства як інституційного утворення та надано його визначення.

Розкрито особливості підходів до визначення поняття соціального інституту та інституції, продемонстровано їх відмінності, досліджено елементи громадянського суспільства, надано авторське визначення інституції громадянського суспільства, охарактеризовано її основні ознаки.

У роботі здійснено аналіз структури громадянського суспільства, з'ясовано види інституцій громадянського суспільства, обґрунтовано теоретичну класифікацію інституцій громадянського суспільства.

На основі аналізу взаємовідносин держави та громадянського суспільства продемонстровано відмінність між інститутом держави та інституцією громадянського суспільства.

Автором продемонстровано соціально-правовий механізм взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства, обґрунтовано положення щодо ролі та місця релігійних організацій серед інституцій громадянського суспільства, які обумовлені високим рівнем довіри з боку членів суспільства та профспілок, яке в умовах трансформаційних процесів сьогодення обумовлено розширенням кола об'єктів їх захисту та сфери інтересів.

Аналізуючи особливості внутрішньої структури громадянського суспільства обґрунтовується положення щодо недоцільності віднесення до інституцій громадянського суспільства місцевого самоврядування. Розкрито підхід щодо місця політичних партій у внутрішній інституційній структурі громадянського суспільства, яке обумовлено політичними функціями партій та участю їх у політичній системі соціуму.

Ключові слова: громадянське суспільство, інституції громадянського суспільства, держава, інститути держави, політичні партії, місцеве самоврядування, релігійні організації, профспілки, правова держава, громадські організації.

АННОТАЦИЯ

Мерник А. М. Институции гражданского общества: понятие, особенности, виды. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Национальный университет «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого», Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2013.

В диссертационной работе автором проанализированы подходы к определению гражданского общества, отмечено неоднозначности подходов к понятию «гражданского общества», акцентируется внимание на его междисциплинарном характере; охарактеризованы основные признаки гражданского общества как институционного образования и дано его определение.

Раскрыты особенности подходов к определению понятия социального института и институции, продемонстрировано их различия, исследованы элементы гражданского общества, дано авторское определение институции гражданского общества, охарактеризованы ее основные признаки.

В работе осуществлен анализ структуры гражданского общества, выяснены виды институций гражданского общества, обосновано их теоретическая классификация.

На основе анализа взаимоотношений государства и гражданского общества продемонстрировано различие между институтом государства и институцией гражданского общества.

Автором продемонстрировано социально-правовой механизм взаимосвязи правового государства и гражданского общества, обосновано положение о роли и месте религиозных организаций среди институций гражданского общества, которые обусловлены высоким уровнем доверия со стороны членов общества и месте профсоюзов, которое, в условиях трансформационных процессов современности, обусловлено расширением круга объектов их защиты и сферы интересов.

Анализируя особенности внутренней структуры гражданского общества, обосновывается положение о нецелесообразности отнесения к институциям гражданского общества местного самоуправления. Раскрыт подход относительно места политических партий во внутренней институциональной структуре гражданского общества, обусловленное политическими функциями партий и участием их в политической системе социума.

Ключевые слова: гражданское общество, институции гражданского общества, государство, институты государства, политические

партии, местное самоуправление, религиозные организации, профсоюзы, правовое государство, общественные организации.

ANNOTATION

Mernyk, A.M. The Institutions of Civil Society: concept, peculiarities, varieties. – On rights for a manuscript.

Science of Law Ph.D. thesis in specialization 12.00.01 – theory and history of state and law; political and law studies history. – National university «Law academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise», Ministry of education and science of Ukraine. – Kharkiv, 2013.

The author has analyzed the approaches to the determination of civil society, emphasized on the ambiguity to the concept of “civil society”, its cross-disciplinary character; the main feature of civil society as institutional creation have been determined and has been given its definition in this thesis.

The peculiarities of the approaches to the determination of the concept of social institute and institution have been disclosed, their differences have been demonstrated, the civil society elements have been researched, the author’s civil society institution definition has been given, and its main features have been characterized.

The civil society structure analysis has been carried out, the varieties of civil society institutions have been determined; the theoretical classification of civil society institutions has been proven in this thesis.

It has been demonstrated the difference between the state institute and the civil society institution on the base of the state and civil society relations.

The social-legal mechanism of legal state and civil society interaction has been demonstrated by the author; it has been shown the position and the roles of religious organizations among civil society institutions, which have high trust from the side of members of society and trade unions, which in the nowadays transformational processes conditions caused by extension of the circle of its protection and area of interest.

Analyzing the peculiarities of civil society inner structure it has been determined that it is inadvisable to relate civil society institutions to local self-government.

The approach of political parties’ place in the inner institutional structure of civil society, which is determined by parties’ political functions and their participation in society political system, has been revealed.

The key words: civil society, civil society institutions, state, state institutes, political parties, local self-government, religious organizations, trade unions, legal state, social organizations.

17838A

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Г. В. Чапала

Підписано до друку 18.12.2013 р. Формат 60x90/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк.0,9
Тираж 150 прим. Зам. № 843

Друкарня
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77